

ՄԱՐՏ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՍՑՈՒԹԻՒՆՆԻՍ

Հոկտեմբերէն ի վեր եւրոպական մասովը Հայաստանէն ջարդի եւ աւարառութեանց գուժեր կը հազարդէ պարբերաբար: Աղետաւոր լուրերուն ստուգութիւնը տաւարակալական երեւցած չէ, վասն զի զանոնք ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով անմիջապէս եւրոպայի իմացնելու նախաձեռնութիւնը թիւրք կառավարութիւնը ինքն է ստանձնած: Դրան այս փութաշնորհութիւնը կրկնակի նշւապատակաւ է. կառավարական ոճրագործութեան սաստկութիւնը կ'ուզէ չափաւորեալ ներկայացնել, միանգամայն անոնց պատասխանատուութիւնը Հայոց վրայ բեռնաւորելով: Զարգուողներուն թիւին համար ո՛չ ոք Դրան հաւաստումներուն վաւերականութիւնը կ'ընդունի երբեք. բայց Ռուսիոյ հողէն թրքապատկանը զինեալ Հայոց արշաւանքի մը լուրին ստուգութիւնը եթէ երաշխաւորեալ չէինք կրնար նկատել, բայց եւ այնպէս անհիմն յայտարարելու համար ալ վարանում ունեցանք, Հայաստանի նշկաւամբ Ռուսիոյ առաջարկութիւնները քաջ ծանօթ ըլլալով: Այս ախուր գէպերուն վրայ գիտակցութեամբ խօսելու համար ուղեցինք Ժընէվցիներուն հրատարակութեանցը սպասել: Այս օրերս ստացանք անոնց թերթին զեկտեմբերի թիւը, որ արդարեւ կը հաստատէ թիւրքիոյ ձեռնառու այն լուրը թէ խումբ մը զինուած Հայեր Ալաշկերտ մտնելով խառնուրդ զեղի սոսկալի ոճիրներուն պատճառ եղած են: Ուրեմն իրողութիւնը ստոյգ համարելով ըստ այնմ կրնանք խօսիլ:

* *

Ուշադրաւ պարազայ մըն է որ Ժընէվցիները իրենց անունը չեն ուզեր զրոշմը այդ արշաւանքներու ճակատին: Առաջին անգամն է որ Հայաստանը աւերող խումբ մը անունը կը մնայ: Ոչ ոք կ'ուզէ տէր երեւնալ այդ Հայոց Ժընէվցիները նաեւ կը զգուշանան իմացնել թէ այդ հրոսակները ո՛ւսկից կուգային: Կը բաւականանան ծանուցանելով թէ «Հոկտեմբեր 27ին խումբ մը զինաւոր հիւր հայեր Ալաշկերտէն անցած ատեննին պահ մը դաւաճաւ անհելու համար, կ'ստիպուին խառնուրդ զիւղի ու «Առտուածածին եկեղեցին ապաստանիլ, կարելի եղաւ «ծին չափ հետքերնին գողտուկ պահելով»: Ո՛րքէ Ալաշկերտ կ'իյնային այդ աւերիչները որ Հայաստանը անգամ մը եւս արիւնի մէջ ողորդելու փափաքուած ատիթը պիտի հայթայթէին Մեծ-Մարգարտապետին: Սոսկական նե՛ր էին թէ կանոնաւորապէս կազմակերպուած զործակալութեան մը անդամները: Այս հարցումներուն պատասխանները փնտռելու չինք հետամտիլ առ այժմ, ներկայ յօդուածին նպատակը ոճրագործութեանց պատասխանատուները ու հեղինակները փնտռել չըլլալով: Մեր դժած շրջանակը քաղաքական է, ո՛չ անձնները կարեւորութիւն ունին, ո՛չ անհատները, ո՛չ գործակալութիւնները: Ալաշկերտ անդի ունեցած արշաւանքը, ինչպէս եւ նմանօրինակ գէպերը, Ռուսիոյ քաղաքական ծրագիրներուն յաջողութեանը նպաստելու սահմանուած բազմազան ձեռնարկներուն մէկ մասը կը կազմեն: Թէ՛ թիւրքիոյ Հայերը, թէ՛ Ռուսիոյ Հայոց ուշիմ մասը ըմբռնած են այս ճշմարտութիւնը:

Մենք Հայերս իրաւունք չունինք Ռուսիոյ դէմ դանդաղելու, այն ամենապարզ նկատողութեամբ, զոր քանիցս այս էջերուն մէջ յիշեցուցած ենք, թէ ոռոտական կառավարութիւնը Հայոց շահերուն պաշտպանութեանը համար չէ ստեղծուած, այլ ոռոտականներուն: Եթէ Հայոց շնորհուած պաշտպանութիւն մը կրնայ ոռոտական շահերուն պահանջումին համապատասխանել, Բեդրպուր-կի դահլիճը մեզի իր հովանաւորութեանը ներքեւ կ'անէ: Իսկ եթէ մեր աղէտներն են որ պիտի կրնան օգտակարապէս ծառայել կարգ մը քաղաքական խորհուրդներու յաջողութեան, Ռուսը մեզի ջարդել կուտայ, ճիշդ ինչպէս իր զաւակներն ալ պատերազմի կը դրկէ եւ ջարդել կուտայ հայրենիքին զերազոյն շահերուն համար: Տարբերութիւնը սպաննուելու այս կամ այն եղանակին միջեւ է միայն, ինչ որ իրական իրողութիւնը չի փոխեր: Ու ոչ ոք ալ կ'անգիտանայ այն տարրական ճշմարտութիւնը թէ Ռուսիա ազդերու մէջ բացառութիւն մը չի կազմեր: Տիեզերական աշխարհակարութեան կարգ մը սկզբունքները անփոփոխելի են: Մարգարտապետի գեացումը, արդարութեան գաղափարը, իրաւունքի սրբութիւնը երբեք պէտք չէ որ սպրդին պետական անձնաւորութեան մը մտքին մէջ: Հաճու քաղաքականութիւնը մեծագոյն անխղճութեամբ գործադրող պետական անձնաւորութիւնները միշտ երկրի մը մեծագոյն հայրենասէրները, իմաստնադոյն քաղաքապետները հոչակուած են, կը հոչակուին ու պիտի հոչակուին որքան ատեն որ մարդկութեան հօգին հիմնական փոփոխութիւն չկրէ:

Ուրեմն, մեր ազգային շահերուն հակառակօր քաղաքականութեան մը ձեռնարկներուն հանդէպ կը գտնուինք, եւ ոչ թէ պարզապէս խանդավառ կամ խելացորդ Հայոց միամտաբար կազմած շարժումներուն վկաններ ենք: Վերտանգը մեծ է. Հայաստանը պաշտպանելու համար բաւական չէ անհերքելի փաստերով ապացուցանել թէ Կովկասէն Հայաստան զրկուած արշաւանքները Հայութեան դէմ եղեւնագործութիւններ են: Դաւադրութեան զեկաւոր Հայերը այդ ճշմարտութիւնը իրենք ալ գիտեն, ուստի եւ ըննադատութիւն ու կշտամբանք անոնց վրայ այնքան կը ներգործեն որքան տիեզերական անէճքն ու նախատինքը Մեծ-Մարգարտապետին վրայ: Նմանապէս պէտք չէ օգուտ սպասել յորդորականներէ: Յորդոր կարգաւ որո՞ւ. ոճրագործներո՞ւ. Հայաստանի Հայոց, բայց միթէ այդ խեղճները երբեք խլրտած են. միթէ խառնուրդ շարժում մը ըրա՞ծ էր Տարաբազը Հայաստանցիին ինքն է որ ամէն օր կ'անիճէ դրան իր բոլոր սպրդող զաւաճանը, վասն զի ինքն է որ միշտ կը տուժէ, ինքն է որ միշտ կը գոհուի:

Այո՛, դաւադրութիւնները պէտք է մերկացնել: Արտասահմանի ճշմարտապէս յիզարիտական մասովը իր այդ պարտականութիւնը կը կատարէ. անոր շնորհիւն է որ Հայ ժողովուրդը սթափեցաւ, ու այլ եւս խաբեքալութիւնները զինքը չեն հրապուրեր: Առողջամտութեան յաղթանակը մեծ աջակցութիւն մը պիտի ընձեռէ ազգային դատին, բայց ոռոտական վտանգներուն դէմ ապահովութիւն մը չէ:

Ինքզինքնիս չենք կրնար պատրել. վտանգը ծանր է, ահեղ. ու հայ ազգը, ներքին եւ արտաքին շատ աննպաստ պայմաններէ շրջապատուած, կարող չէ դիւրութեամբ մարտնչիլ եւ պաշտպանել իր շահերը: Ռուսիա Արեւելի համար որոշ, յստակ ծրագիր մը ունի որուն գործադրութեան յաջողացումին կը ծառայեն վարպետ դիւանա-

դիտութիւն մը, անսպառ դրամ, ահեղ բանակ մը: Չենք յաւակնիլ մտաբերել թէ այդ հսկայական ուժը հայ ժողովուրդը ջախջախելու համար է միայն: Չէ՛, այդպիսի մտածութիւն մը մեզի ծիծաղելի պիտի ընէր: Ռուսիա իրեն առջեւ մենէ ալլապէս զօրեղ մարմին մը կը տեսնէ, ան ալ կայսրութիւն մըն է, որ ունի աշխարհագրական հրաշալի դիրք մը որուն պաշտպանութիւնը ստանձնած են եւրոպական պետութիւններ, վասն զի այդ աշխարհագրական դիրքը իրենց համար պատնէշ մը կը համարեն սրաւական յառաջխաղացումին առջեւ:

Ռուսիա մեծ ուժերու դէմ մարտնչելու հարկին մէջ կը գտնուի: Իր ռազմադիտական յատակադիժը որ շատ փորձառու մտքով պատրաստուած է, հանդարտօրէն կը դործադրուի անոնց անապարանքի: Թրքական շէնքը միաձոյլ ապագա մը չէ, այլ մանր քարերով կառուցուած հաստատութիւն մը. այդ քարերը պէտք է մէկիկ մէկիկ իրենց տեղէն խախտել որպէս զի շէնքին փլուզումը դիւրանայ: Յատակադիժը այս ախրապետող դադափաւրին վրայ յօրինուած է: Երբ այդ կայսրութեան շէնքը այլ եւս փափաքուածին չափ խախտու է, քաղաքական հանգամանքները նպաստաւոր երեւցած պահուն թնդանութիւնը կ'ուղղուին շէնքին վրայ: Ռուսական դիւանադիտութիւնը իր հետաետեւութեանը ու իմաստութեանը ապացոյցները չուլլած է պղտիկները երբեք չարհամարհելով: Եւ ահա եր տեսնենք որ Յունաց Ախիոքի պատերաքի մը ընտրութեան խնդիրը, Տիւրքիներու հոկաթրքական տրտմադրութիւնները իրեն համար այնքան աւագ կարեւորութիւն կը ստանան Արեւելեան խնդրին մէջ որքան օսմանեան բանակը կամ անգլիական նաւատորմը: Հայաստան այդ շէնքին քարերէն մէկն է, բայց ոչ պղտիկ քար մը, այլ վէ՛ւ մը: Օսմանեան կայսրութեան հիմնական վիճակին մէջ Հայն ու Հայաստանը այն հիմնաքարերէն են որոնց վրայ կը հանգչի պետութիւնը, ուստի եւ ոռոտական յատակադիժը մեր զբաւած դիրքին զօրութիւնը շատ ուշադրութեան առած է: Այսպէս ահա թիւրքիոյ արդի կազմակերպութեամբ Հայը Ռուսիոյ աչքին արհամարհելի տարր մը չէ:

Ռուսիա սակայն իր հակաթրքական խորհուրդներուն բարեխաղճ իրականացմանը համար իր յոյսերը ամէն ատեն նախաւառ թիւրքերուն վրայ դրած է: Դար մըն է որ Բեդրպուրի կառավարութիւնը քաղաքական միեւնոյն ռազմայարդարութեամբ կը պատրաստէ օսմանցիներու դէմ պատերազմելու համար իրեն նպաստաւոր կուտանը, ու դար մըն է որ թիւրքիոյ վարիչները մտաւորական անըմբռնելի կուրութեամբ կը գործեն այն միեւնոյն սխալները որոնք սքանչելապէս կը սատարեն իրենց մահացու թշնամիին խորհուրդներուն իրականացմանը: Հայոց կոտորածները ու Հայաստանի հարստահարեալ վիճակը այդ սխալներուն անընհատ շարունակութիւնն են: Ու ահա մենք Հայերս մեզի դէմ ունինք ոչ միայն Ռուսիան որ մեր գաղին թշնամին է այլ եւ թիւրքիան որուն վարիչները անկարող են ըմբռնելու թէ ամէն մէկ հարուածը որ Հայոց կուտան, անոր հակահարուածն ալ ուղղակի իրենց կայսրութեան սրտին կը դարնէ:

Առանց վարանելու պէտք է ընդունինք թէ տարօրինակ կերպով ծանր ու վտանգաւոր է վիճակնիս: Օսմանցիներուն դէմ պատերազմող թիւրքիոյ քրիստոնեայ ո՛ր է եւ ժողովուրդ միշտ կ'ա՛մ Ռուսիան իրեն թեւ ու թիկունք ունեցած է կամ ուրիշ պետութիւն մը, թշնամիին դէմ միս միսակ մնացած չէ. իսկ քրիստոնեայ ժողովուրդի մը դէմ

Ռուսիոյ եւ Թիւրքիոյ դաշնակցութիւնը տարափելի պա-
տահար մըն է որ միայն Հայ ազգին զինուոր կողմէ
վիճակին ծանրութիւնը իր ահեղ պարզութեամբ մէջ
պէտք է ըմբռնենք: Ինչ կը մնայ ուրեմն ընել: Յուսա-
հատի՞նք: Ո՛չ: Միշտ հաւատարմաբար ուժեղները չեն որ
իրարու դէմ կը կռուին. շատ անգամ տկար մըն է, ան-
հատ կամ պետութիւն, որ իրմէն պերազանցապէս զօրա-
ւորի մը հետ մարտնչելու հարկին մէջ կը դանդաղի: Ու ա-
մէն ատեն տկարը չէ որ կը պարտուի, այլ՝ նուազ խելա-
ցին: Այսքէ զարնող կազմակերպչ օրինակը աչքերնուս առ-
ջեւ ունինք: Պօլսեցիները, ափ մը դեղացի ժողովուրդ, տի-
եղեբասասա պետութեան մը դէմ միս մինակ մնացին ի-
րենց շահերը պաշտպանելու համար. ու կը տեսնենք
թէ ինչ վիճակի բերին հասուցին ահեղ Անգլիան: Թը-
րանսլաւ գուցէ յաղթուի, բայց Անգլիան ալ բարոյա-
պէս ջախջախուած կը մնայ: Ու ամէն պետութեանց հա-
մար բարոյական պարտութիւն մը նիւթական ամենամեծ
կորուստներ հետը կը բերէ: Պօլսեցիները տարած յաղթա-
նակներնին ո՛չ իրենց հայրենասիրութեանը կը պարտին
միայն, ո՛չ իրենց քաջութեանը միայն, ո՛չ իրենց դատին
արդարութեանը միայն, եւ ո՛չ ալ այդ երեք մեծ ուժերուն
միացմանը միայն: Անգլիացիներն ալ Պօլսեցիներէն նուազ
հայրենասէրներ, նուազ քաջեր չէին, եւ ոչ ալ իրենց դա-
տը անարդար կը նկատուի: Բարոյական հաւատար ու-
ժեր իրարու դէմ եկան. բայց Պօլսեցիները թէն սակաւաթիւ
ու տկար, յաջողութիւնը իրենց կողմը հակեցաւ, վասն
զի իրենց խելքը աւելի եղած էր քան թէ իրենց թըշ-
նամներունը: Մենք Հայերս ալ եթէ խելացի դտնուինք
քնաւ յուսահատելու պատճառ մը չունինք: Եւ անխել-
քութեան անհերքելի ապացոյցը էն առաջ յուսահատու-
թիւնն է:

Ինչ է խելքը, եւ ինչպէս մենք Հայերս այս ծանր
կացութեան մէջ կրնանք խելացի վարուիլ:

Խելքը որոշ քաջատրուութիւններով չի սահմանուիր. ա-
մէն վիճակ, անհատական թէ ընկերական, իրեն յատուկ
խելք մը կը պահանջէ: Օրինակը բնութիւնը տուած է
մեզի: Անասունները մտածութեան առաւելութիւնը չեն
վայելեր. իրենց խելքը բնազդ կը կոչուի, անփոփոխելի
մտանգական խելքն է ան: Խորաքանդիւր կենդանի իր
պահպանմանը համար մասնաւոր խելք մը ունի: Մար-
դիկ ալ այսպէս են. զինուորականը, վտանգականը, բը-
ժիշկը, քաղաքագէտը, արհեստավարը ամենքն ալ իրար-
մէ տարբեր խելքով կը գործեն, բայց ամենուն ալ յաջո-
ղութիւնը կամ անյաջողութիւնը իրենց այդ խելքին աս-
տիճանէն կախում ունի: Հաւաքական մարմիններն ալ
ընկերութիւն, ժողովուրդ, ազգ, պետութիւն, ամենքն ալ
իրենց ապրած պայմաններուն պահանջովին համեմատ
խելացի կամ անխելք ըլլալով է որ կը յաջողին,
կ'ապրին, կամ գոգաղդ կ'ըլլան, կը փճանան: Ու խե-
լացի ըլլալու համար եղական մտքով մը, մեծամեծ
կարողութիւններով օժտուած ըլլալու պէտք չի կայ: Ահա
նորէն Պօլսեցիներուն օրինակը: Ասոնց խելացիութիւնը
մտքի տարօրինակ, բացառիկ զօրութեան մը հետեւան-
քը չէ: Այդ զեղացիները պարզապէս առողջ գատու-
ղութիւն ունեցող մարդեր եղած են: Անգլիացիներ-
ուն հետ խառն կենակցելով, ու տեսնելով որ անոնց
թիւը հետզհետէ կ'սճի, մտածեր են թէ օր մը չէ օր
մը անոնք պիտի ուզեն Թրանսլաւի մէջ գերիշխան
դիրք մը ստանալ, ու մայր-հայրենիքին, Անգլիա, իր
շահերուն պահանջամբը նեցուկ եւ զօրավիշ պիտի ըլ-
լայ իր գաղթական գաւառներուն: Եւ որովհետեւ այս-
պիսի աշակցութիւն մը լոկ խօսքով յաջողութիւն չկրնար
գտնել, հաւանական էր որ զէնքի զօրութեան գիմը ան,
ուրեմն պէտք էր պատրաստ դառնալ ո՛ր եւ է պատահա-
կանութեան համար: Զէնք գնցին, թնկանթածիկներ
գտան, եւ սպասեցին: Զուլացան Անգլիոյ ուշադրու-
թիւնը իրենց սպառազինութեանց վրայ հրաւիրելէ. չգո-
ւացին, չկանչեցին թէ՛ Մենք կը զինուինք ահա, մենք կը
պատրաստուինք, վասն զի տարակոյս չունէին թէ թշնա-
մին գիտնալով իրենց այս գաղանիքը ժամանակ պիտի
չթողուր իրենց որ ուղղաճիւղ պէս գործենին տեսնեն:
Յաջողութիւննին այսպէս ապահովեցին: Ու այս ամենուն

համար հանձարի, մեծ տաղանդի, արտակարգ մտաւո-
րական զօրութեան պէտք չկար, պարզ առողջամտութիւնը
եւ խոհականութիւնը կը բաւէր, եւ բաւեց:

Ահա խելքը որ մեզի պէտք է: Մեր վիճակը որքան
որ ալ ծանր ըլլայ, հայկական հարցը որքան որ ալ կնճ-
ռոտ երեւնայ բայց եւ այնպէս խոհականութեամբ ու
առողջ գատողութեամբ գործելով կրնանք կացութիւննին
բարեկեր, եւ մեր հարցը պարզել:

Առողջամտութիւն եւ խոհականութիւն դուզնթաց
կը յառաջանան, եւ թէ՛ անհատներու, թէ՛ ժողովրդ-
ներու համար ապահով եւ վտահելի առաջնորդներ են:
Բայց անշուշտ հարցում մը կը ներկայանայ ամէն մտքի.
Հայ ազգը իր արդի վիճակին մէջ ինչ պէտք է ընէ որ ա-
ռողջամտութեամբ ու խոհականութեամբ գործած ըլլայ:
Հարցումը իր կարեւորութիւնը ունի. պատասխանը թուա-
բանական բանաձեւի մը մէջ չ'ափօնուիր. բայց քանի
մը ընդհանուր սկզբունքներ կան որոնցմէ առաջնորդ-
ուելով ժողովուրդ մը թէ՛ առողջամտ եւ թէ՛ խոհական
կ'ըլլայ իր հանրային կեանքին զեկավարութեանը մէջ:

Հայաստանի շահերուն պաշտպանութեան միջոցները
երբ կը խորհինք, որպէս զի մարքերն չ'աւարի՝ հարկ է որ
քաղաքական համակրանքի կամ հակակրանքի, սիրոյ
կամ ատելութեան ո՛ր է զգացումի ճշման ներքեւ չըլտ-
նուինք, այլ պարզապէս ընդհանր օգտակարութիւնը այն
ամէն միջոցներուն որոնք կրնան հայրենիքը փրկել այս
վիճակէն ու ազգային դատին ծառայել: Մեր շուրջը, մեր
հանրային կեանքի ամէն երեւոյթներուն մէջ իրականու-
թիւնը փնտռենք, հետազօտող, քննող մտքով վերացական
բացաշահութիւնները մեր մահացու թշնամիները հա-
մարինք, եւ զոչ ըլլանք գրգռիչ նկարագրութիւններէ,
վասն զի անոնք միտքը կը խաբեն ու ճշմարտութիւնը քո-
ղարկելու կը ծառայեն: Եւ համոզուինք որ Հայ ազգին
այժմուս զրութեանը մէջ ո՛ր է զոհողութիւն որ դրական
ու շօշափելի օգուտ չի տար, փաստակար է:

Այս քանի մը սկզբունքներու թուումը զազափար մը
կրնայ տալ այն ընդհանուր ուղղութեան, որմէն պէտք
է, մեր համոզմամբ, առաջնորդուի Հայ ազգը որպէս զի
առողջ ու խոհական մտքով գործէ:

Կացութիւննին ծանր է, երկու թշնամիի միջեւ ենք.
բայց օսմանեան կայսրութեան ներքին վիճակը ծայրա-
գոյն է: Ու Թիւրքիոյ իսլամները իրենք ալ կը զգան թէ
տգէտ ու չարամիտ կառավարութիւն մը զիրենք վերջնա-
կան կործանումի կ'առաջնորդէ: Թերեւս հեռու չըլլայ այն
օրը ուր իսլամներն ալ վերահաս վտանգին երկիւղէն ըս-
թափած պարտաւորին իրենց իշխանութիւնը այլեւ չեն
թարկուիլ օսմանցիներուն մահացու թշնամիներուն ազ-
դեցութեանը: Մենք ալ մեր կողմէն ինչ որ կրնանք ը-
նել ընենք որ Ռուսիոյ դաւերուն չզոհուին Հայաստանը ու
Հայ ժողովուրդը:

Հայ ազգին հանրային զայրոյթը մեծ ազդեցութիւն
կրնայ ունենալ զեպքերու ընթացքին վրայ: Զմոռնանք
թէ այդ զայրոյթն էր, որուն թարգմանը եղանք եւ մենք
այս էջերուն մէջ, որ գտնէ Պոլսի 1897էն յետոյ այլ եւ
ազգային ոճրագործութեանց վերջ մը դրաւ: Այդ զայրոյթը
Հայաստանի ալ պաշտպանութիւնը պէտք է ըլլայ, գործ-
նականապէս պոռթկալով գաւազիւրներուն դէմ որոնք
արդէն սարսափահար ո'կոստ են անանուութեան ներ-
քեւ կծկալի:

ԻՍԼԱՄ ԿՈՒՍԱԿՑԱՊԵՏ ՄԸ

Սուլթանին բեռայր Տաժատ Մահմուտ փաշա որ
Պոլսէն փախչելով Եւրոպա ապաստանած է, կը ջանայ
օրուան խնդիր մը ընել Թիւրքիոյ վիճակին բարելոման
ստիպողականութիւնը: Այս անձնատրուութիւնը բացառիկ
կարեւորութիւն ունի: Իբր սուլթանին մօտաւոր ազգա-
կանը, քան երկու տարի է Եւրոպայի պալատին մէջ ա-
ռաջնակարգ դիրք կը վայելէր, երկրին վարչութեան մէջ

միշտ մեծակալ տեղ մը զբաւած էր, ու ամէն գաղտնիքի
քաջատեղեակ է: Ու հիմակ ալ որոշած է Թիւրքիան վե-
րանորոգելու կոչուած կուսակցութեան մը պետը դառ-
նալ: Մեզի Հայոցս համար անհրաժեշտ հարկ մըն է
քաջ գիտնալ օսմանեան կայսրութեան բարենորոգումն ու
վերականգնումը փափաքող իսլամ կուսակցութեան գա-
ղափարները եւ ծրագիրները: Հետեւինք ուրեմն իսլամ նոր
կուսակցապետին տեսութեանցն ու խորհուրդներուն:

Մահմուտ փաշային հայեացքներն ու ծրագիրները
մինչև հիմա պարզութեան եւրոպական թերթերու մէջ
հրատարակած նամակներովը, զեկուցումներովը, եւ թըղ-
թակիցներու հետ ունեցած տեսակցութիւններովը: Այս
շահագրգռական յայտնութիւններէն ու տեղեկութիւններէն
քաղուածք մը ներկայացնենք:

Մահմուտ փաշա սուլթանին ուղղած իր մէկ նամա-
կին մէջ երկրին վարչական զրութիւնը քստմեղեցիչ
բաղդատութիւններով, զայրոյթ ու զղուանք ազդող ի-
րողութիւններով երեւան կը բերէ: Մանկուլ-թաթարա-
կան զրութիւնն է որ կ'իշխէ. թափառաշրջիկ աւարա-
ւու ցեղերու վարչութիւնն է որ կը տիրապետէ: Բայց
պաշտօնները շնորհաբաշխութիւն են: Պաշտօնատարները
երեք կարգի կը բաժնուին. ծերերը, որոնք իրենց մարմ-
նին ու մտքին անկարողութեամբ սահմանուած են հլու
կամակատարներ ըլլալ. յետոյ կուզան տղաները, որոնք
իրենց հաճոյակատարութեանը իբր փոխարինութիւն կըս-
տանան ո՛ր եւ է պաշտօն. իսկ երրորդ գասակարգը կը
կազմեն մարգասպանները, աւազակները, գողերը, մատ-
նիչները, զրպարախները:

Թալաքին բարեկեան թղթակից Պ. ալ Պոլսիցի
հետ խօսած ատեն Մահմուտ փաշա յայտարարած է թէ
ամբողջ կայսրութիւնը բանտ մըն է: «Բացի անոնցմէ
որ ժողովուրդը կեղեքելով կը հարստանան, միւս ամենքն
ալ, սուլթան Մուրատէն մինչեւ էն խոնարհ իւլէման,
Ապաիւլ-Համիտ բանտարկեալ վիճակի մէջ կը պահէ, ըսեր
է: Այն շէյխերը որոնք քիչ շատ ազդեցութիւն ստացած
են զանոնք տունը մնալու կը բնադատուէ: Զեքը դրած
է իր յաջորդին, Բէշատ էֆէնտիի վրայ, որ ո՛ր է ա-
զատութիւն չի վայելեր: Սանձած է այն բոլոր զօրավար-
ները որոնք զինուորէն կը սիրուին: Սարսափին սուլ-
թանն է:»

Նոր կուսակցապետը Եւրոպայի կ'իմացնէ նաեւ իսլամ
ժողովուրդին հոգեկան ու բարոյական կացութիւնը: Երե-
տասարդ Թիւրքերու պետ Բիզա պէյին տուած մէկ վը-
կայականին մէջ, «Աւաղ, կը գոչէ, ժողովուրդը զրեթէ
ամբողջապէս դիակնացեալ է, ու զիշակեր աղաւանդու
ճարակ եղած: Այլեր ունի որ չեն կրնար տեսնել, ա-
կանջներ որ չեն կրնար լսել, ու ընդու մը որ համու-
թեան պատապարտուած է: Ահա թէ ինչո՞ւ մերկին նը-
ման մեծ ազգ մը այսօր կը բղկտուի Ապաիւլ-Համիտի
պէս տգէտ բռնատու մարդու մը ճիւղաններուն մէջ:» Իսկ
Թալաքի թղթակցին ալ յայտարարած է հետեւեալը.
«Մեր ազգը ազնիւ է, ժուժկալ, համբերող, արի, կրօ-
նասէր. իր թերութիւնները իրեն տրուած կը թուութեան
հետեւանքներն են, բայց ամենամեծ բաներ ընելու ըն-
դունակ է. սքանչելի հօտ մըն է, անկարող ու անար-
ժան հովիւներէ առաջնորդուած:»

Թիւրքեան բարեկարգ վարչութեամբ օժտելու համար
Եւրոպայի աշակցութեանը վրայ շատ յուսադիր չէ, եւ
աւելի ազատական Թիւրքերուն աշխատութեանը կ'ա-
պաւինի: Բիզա պէյին կը գրէ. «Կառավարութիւններէ ու
մանք, որոնք իբր թէ մարդասիրութեան պատին կը ծառա-
յեն, ո՛ր եւ է աշակցութիւն չեն նուիրեր այս գոգաղդ
ժողովուրդին, այլ ընդհակառակը կ'օգնեն որպէս զի իզայն
աւելի ընկճեն: Տարակոյս չի կայ որ եթէ այս կառա-
վարութիւնները մարդասիրական դատին համար ուղէին
ըջօրէն գործել, մենք այս վիճակին հասած պիտի չըլ-
լայինք: Դրացի ժողովուրդները ծովեզերքը կուզան որ
դիտեն աշխարհներուն մէջ խղիւղող այդ միլիոնաւոր մարդ-
կային էակները. ու այդ տեսարանէն հաճոյք կը զգան,
իբր թատերական ներկայացում մը: Ո՛ւսկից ուրեմն
օգնութիւն սպասել: Որքան որ ալ սրտեղծի տիրաւած
ըլլայ, պէտք է ըսենք թէ մենք մեզի կրնանք փրկել ա-
ղէտն որուն մէջ կը թեւաբախենք:»

Պ. ար Պրովիցի հետ խօսակցութեանը մէջ Մահմուտ փաշա թիւրքիոյ այս վիճակին ամբողջ պատասխանատուութիւնը Եւրոպայի վրայ կը ձգէ, որովհետեւ կը թոյլատրէ քաղաքակրթութեան դէմ ոճրագործութիւնը: Եւրոպա եթէ ուզէր շատ բան կարող էր ընել. «Եւրոպա կրնար վերականգնանքնել թիւրքիան, վասն զի ինչ որ ան ուզած է կրցած է սուլթանէն առնել: Բայց կը նմանին մարդիկներու որոնք շողեկաբեբու ընդհարումը նախատեսելով իսկ վտանգին առջև առնելու համար բան մը չեն րնք, վասն զի կողոպուտը մէջերնին բաժնելու կը սպասին»: Ու կ'աւելցնէ. «Ես ուզեցապէս, եւ կը յուսամ արդիւնաւոր կերպով, պիտի օգնեմ ազատական թիւրքերուն որոնք Եւրոպա ցիր ու ցան են»:

Բարենորոգումներու սկզբնաւորութեան համար Մահմուտ փաշա պարզ ծրագիր մը կը ներկայացնէ. անկաւրեքին չի պահանջեր, այլ կ'ուզէ որ արդի վարչական դրութեան դէմ առաջին հարուածը սուլթանը տայ: Իր առաջարկներն են. Ա. Հանրային գործերու վրայ բնապատուութեան թողութիւն մատուցել: Բ. Քաղաքական յանցաւորներու ընդհանուր մոռացում: Գ. Օրէնքի առջեւ ամենուն հաւասարութիւն:

Մահմուտ փաշայի քաղաքական գաւառնաբնէ միանգամայն՝ սուլթան Համիտի անձին բնաւ չդպչել, այլ միայն հետամտի վարչական դրութիւնը փոխելու:

* * *

Երիտասարդ թիւրքերուն նոր պետին տեսութիւնները և ծրագիրները երբ իրենց գլխաւոր գիծերուն մէջ աչքերնու առջև առնենք, կը զգանք թէ Մահմուտ փաշա ո'չ պետական մեծ մարդու մը լայն մտքովը եւ ո'չ ալ վերանորոգչի մը հոգեկան կորովովը օժտուած անձնաւորութիւն մըն է: Իր երկրին դժբաղդութեան իրական պատճառները չէ կրցած բնել եւ հասկնալ, հետեւաբար անկարող է հայրենիքին փրկութեանը համար խելացի խորհուրդ մը յղանալ և դորձադիւր:

Մահմուտ փաշայի քաղաքական տգիտութիւնը ակնհեր կը յայտնուի բրիտանեաններուն նկատմամբ իր արհամարհոտ անտարբերութեամբը: Օրինակի համար, գատարանները բարեկարգելու հարկին վրայ խօսած առանց կը յայտարարէ թէ «Մահմետականները սուլթանին սպորաբնեւուն ձեռքն են մատնուած, առանց ո'ր է պաշտպանութեան»: Դիտողութեան ո'ր է առիթ պիտի չհայթայթէր եթէ «Մահմետականներ» բացատրութեան տեղ «Թիւրքիոյ ժողովուրդները» բռած ըլլար, բայց յատկապէս մահմետականին վիճակը միայն շեշտելով, Մահմուտ փաշա կ'աճ քրիստոնեաներուն կացութիւնը դոհացուցիչ կը դնէ, կ'աճ զանոնք իրենց տխուր բաղդին արժանաւոր: Կ'ողբայ իսլամներուն աղետալի վիճակին վրայ, զի թիւրքիան անոնց համար մեծ բանտ մըն է... կը մոռնայ թէ Հայոց համար ալ թիւրքիան բանտէն քիչ մը աւելի անախորժ հատատութիւն մըն է, սպանդանոց մը: Մահմուտ փաշա կ'անդիտանայ թէ իր աներձագը Մեծ-Մարդասպան մըն է, բիւրաւոր անզէն Հայեր ջարդած է: Չենք զիտեր թէ սուլթանին բեռայրը ինչ ազդութեան կը պատկանի, բայց երեւան կուգայ իւր իսլամ միայն: Իսլամական ժողովուրդ, իսլամական պետութիւն, իսլամական բարեկարգութիւն, ահա վերանորոգչին ամբողջ հոգածութեան առարկան:

Մահմուտ փաշա իր քաղաքական անհետաւորութեան ապացոյցը կուտայ երբ չուզեր թիւրքիոյ մէջ քրիստոնեաներուն ունեցած կարեւորութիւնը ճանչնալ: Գլխաւորապէս երկու կրօնքի բաժնուած այլազան ցեղերէ կը կազմուի օսմանեան կայսրութիւնը: Այլ ցեղերուն մեծամասնութիւնը, իսլամութեան մէջ միացած, հոծ մարմին մը կը կազմէ: Փոքրամասնութիւնը, թէև զանազան զուտանքներու բաժնուած է, բայց ամենքն ալ քրիստոնեայ ընդհանուր յորջորջումին ներքեւ կը ճանչցուն, եւ իսլամը խտրութիւն չի գնել այս կամ այն եկեղեցիին միջև: Օսմանցի ճշմարտապէս պետական մեծ մարդը ան պիտի ըլլար որ այդ երկու կրօնական բաժանումները քաղաքական հայրենիքի մը կապովը իրարու շողկապէր:

Այլ մարդը մինչև այսօր երեւան եկած չէ: Նոյն իսկ Մահմուտ, Մեծիւտ, Ազիզ սուլթանները և Բէշիւտ, Ֆուատ, Ալի, Միսալատ փաշաները որոնք օսմանեան կայսրութեան փրկութիւնը հիմնական բարեկարգութեան մէջ փնտոցին, կարող չեղան երբեք իրենց նպատակին հասնիլ, վասն զի իսլամին գերիշխանութիւնը եւ քրիստոնէին ստրկութիւնը ո'ր է բարենորոգումի էական պայմանը համարեցին: Հոն ուր ստրկութիւն կայ, հոն միշտ փտութեան տարր կը մնայ: Օսմանեան կայսրութիւնը արագահաս մահուան մը դատապարտուած էր եւ դատապարտուած կը մնայ, ու որ ալ ըլլայ իր վեհապետը, վասն զի երկրին ժողովուրդներուն մէկ մասին ստրկացմանը վրայ հիմնուած է:

Կրօնական երկու թշնամի բանակի բաժնուած ժողովուրդները հինգ դար է իրարու հետ կը կռուին,—իսլամը իրեն զուլա ունենալով երկրին իշխանութիւնը, քրիստոնեան իր աչքերը իրեն հաւատակից պետութեանց վրայ յառած: Պարտուողը միշտ իսլամն է եղած: Տասն եւութեորդ դարուն վերջերը օսմանեան կայսրութիւնը ներկայացնող աշխարհադրական բարտէջ մը երբ բաղդատուի այսօրուան կայսրութեան սահմանները ցոյց աւելող բարտէջի մը հետ, շատ շուտ կը տեսնուի աստուած պետական դրութեամբ կառավարող երկրի մը կորուստն եւ անհոգութիւնը:

Մահմուտ փաշա իր երկրին կործանման տխուր նախազգացումը ունի. յստակօրէն կը տեսնէ եւրոպական շահերու դաշնակցութիւն մը որուն նպատակն է թիւրքիան նոր բաժանումներով անգամ մը ևս անդամատել: Բայց եւ ոչ իսկ կ'ուզէ գիտնալ թէ մահաբեր հարուածը Հայաստանէն կը պատրաստուի: Օսմանեան կայսրութիւնը քաղաքացի ընող Ռուսիան՝ Կիլիկիոյ ճամբով Միջերկրական յառաջանալու համար՝ հայկական զինակներ յօրինուած անհուն զորքի մը վրայէն կոխկոտնելով անցնելու անհրաժեշտ պէտքը կը տեսնէ: Իր կայսրութեան իսկ գաւաճան Մեծ-Մարդասպանը՝ այդ ուղեւորութիւնը ապահովելու համար այնքան զիտ կը սփռէ Չարին ոտքերուն ներքեւ որքան անիկա կը փախաբի: Մահմուտ փաշա այս անմիջական վտանգը չ'ուզէր տեսնել որպէս զի քրիստոնեայ ժողովուրդի մը գոյութեան իրաւունքի խնդիրն ալ մոռցուի:

Ու աս բաւական չէ: Ապագայ վերանորոգիչը երբ Մարտէլ հասաւ իր առաջին յայտարարութիւնը եղաւ թէ պիտի աշխատի Եւրոպայի քրիստոնեայ ազգերուն աշակցութիւնը ապահովել թիւրքիոյ վերածնունդին համար. բայց միևնոյն տեսն աւելցուց թէ սուլթանին անձը խնդրի առարկայ չէ, և թէ ինք անոր անձին դէմ ո'ր է ատելութիւն չի սուցաներ: Մահմուտ փաշան ազատ է ուզածին պէս մտածել եւ ծրագրերն յղանալ, բայց միւթն չէ՛ լսած որ իր աներձագը աշխարհի մէջ այլեւս սուլթանի համիտը չէ ալ Մեծ-Մարդասպանը: Ու կարելի չէ որ քաղաքակրթ իւրօրուան լրջաբար իրը ազնուամիտ անձ նկատէ զինքը, Մահմուտ փաշան, երբ ան սուրբ ու նուիրական կը համարի այդ վայրագ գազանին անձը:

ՏԱՐԵԴԱՐՁԻ ՄԸ ԱՌԹԻՒ

Վերջացած 1899ին հետ լրացաւ տարին յորմէ հետէ Կրեմլէ կղզին թրքական լուծէն փրկուելով Եւրոպիոս իշխանին վարչութեամբ կը կառավարուի: Այս տարեշրջը շանին առթիւ Տէյլի Նիւզը կը նկարագրէ ազատուած երկրին շատ քիչ ատենուան մէջ կրած բարեփոխութիւնը:

«Եւրոպայի հիմնական իշխաններէն ոչ մէկը, կ'ընէ անդլիական թերթին թղթակիցը, հաւանօրէն երբեք այն պիտի տաժանելի պարտականութեանց ներքեւ գտնուած է ինչպէս Եւրոպիոս իշխանը. ու ոչ մէկը տարուան մը կարճ ժամանակամիջոցին այնքան շատ գործ տեսած է որքան այս նաւագ իշխանը, թէև շատ երիտասարդ

ու անփորձ.—հազիւ երեսուն տարեկան կայ: Յայտնի կ'երեւէր թէ Եւրոպայի էն կարող տաղանդներուն օժանդակութեանը զիմել պէտք պիտի ըլլար որպէս զի քսան դարերու արինահեղութեան ու վատթար վարչութեան թողած աւերակներէն նոր ժամանակի, քաղաքակրթ պետութիւն մը կանգնելու ձեռնարկը յաջողէր: Կրեմլէ անանկացեալ գանձը, կործանուած գեղացին, ջարդու փշուր եղած ձիթաստանը, եւ կրօնամոլական կրքերը որ բազմաթիւ սերունդներէ հետէ ժողովուրդը երկպառակ կը պահէին, քաջազէն եւ քաջամարտիկ լեռնականներու կռուաւէր բնաւորութիւնը, ամենքն ալ կը թուէին ապառաժներ որոնց վրայ ո'ր է շէնք բարձրացնելու փորձը կը վախցուէր թէ պարապը պիտի երթար: Ու տասնութ տարեկան մը վեց պետութիւնները մատնուեցան այնպիսի կացութեան մը որ իրենց համար ինչքան ամօթալի կրեւտացիներուն համար ալ այնքան անտանելի էր, մինչեւ որ Քանստանի խռովութիւններովը թիւրքերը արտաքսուեցան եւ Եւրոպիոս իշխանը պետութեանց կողմէն գոմիւր անուանուեցաւ:

Եւրոպիոս իշխանը կրնայ իրաւամբ պարծենալ թէ կրեւտական խնդիրը արդէն լուծած է: Եթէ միջոց չունեցաւ 20-30,000 կործանած գեղացի ընտանիքներէն իւրաքանչիւրին տան ատաղձ, ապրուստի պաշար, սերմ, ու տեստ հայթայթել, բայց գէթ կրցաւ զինամթափ ընել ամբողջ ժողովուրդը, հաշտեցնել իսլամ փոքրամասնութիւնը ու զօրեղ եւ անկողմնակալ կառավարութիւն մը հաստատել:

Ոչ ոք Եւրոպիոս իշխանին չափ զիւրութեամբ զուլա պիտի կրնար հանել զէնդակցութեան գործը: Յոյն իշխան մը միայն կարող էր համոզել այդ սէջ հրացանաւորները իրենց էն սիրական ստացուածքը յանձնելու: Ամբողջ ժողովուրդը խանդավառութեամբ պատասխանեց Եւրոպիոս իշխանին հրաւերին: Այլ ևս ինչ պիտի ընեմ հրացանը, կ'ըսէր ծեր սփաքիացի մը, հիմակ որ թիւրքերը զացին ու մեր վրայ Եւրոպիոսը կ'իջէ:

Կրեւտացի իսլամները հաշտեցնելու գործը աւելի զգոնուար ձեռնարկ մըն էր: Քաղաքացի մահմետականները, մասնաւորապէս պէլերը, այսինքն հոգատէր ազնուականութիւնը, շուտ համակերպեցան իրաց վիճակին: Բայց Պոլսէն եղած զրգոնները համոզեցին գեղացի տղէտ եւ մօլեռանդ ամբօխը գաղթել քան թէ կեանքիւն իշխանութեանը ներքեւ ապրիլ: Իշխանը Կրեմլէ մտած օրէն ո'ր է առիթ ձեռք չ'ախցուց իսլամներուն վստահութիւնը զրաւելու համար: Անոնց մղկիթները գնաց, զըգրոցներն ու գատարաններն այցելեց, եւ միւսի լմանին ու քրիստոնէին կրօնական եւ քաղաքական հաւատարմութիւն հոգակեց: Ի սկզբան անկարելի եղաւ իրենց խորհուրդէն ետ կեցնել մոլորուած գեղացիները, որով 70,000 իսլամներուն երկու հինգերորդը գաղթեցին փոքր Ասիա և Մակեդոնիա ուր շատ թշուառ վիճակի մէջ մնացին: Գաղթականութեան հոտանքը այլ ևս ամբողջապէս դադրած է. ու կամաւոր տարագիրներէն շատերը, չքաւութիւնէն ստիպուած, եւ իրենց բնիկ կղզիին մէջ հաստատուած խաղաղութիւնը և բարեկարգութիւնը զիբնք հրապուրելով, կը սկսին վերադառնալ: Ծառ դառն դաս մը եղաւ իրենց համար այն կարճատեւ կենակցութիւնը զոր ունեցան թիւրքերուն հետ: Եթէ անցեալին մէջ այդ իսլամները Կրեմլէ հանգիստ կրնային ապրիլ, այդ բարեբը կը պարտէին այն առանձնաշնորհութիւններուն զոր քրիստոնեաներու ապստամբութիւնները կորցած էին Դոնէն, եւ որոնցմէ առատօրէն կ'օգտուէին իսլամներն ալ: Բայց հիմակ փոքր-Ասիա և Մակեդոնի կրեւտացի խեղճ մահմետականները ինքզինքնին իրենց սիրելի կրօնակիցներուն ձեռքէն մէջ մը հոս ու մէջ մը հոն քաշկրտուած գտան, այնպիսի ճամբու մը մէջ որ իրենց համար բոլորովին նոր էր. և շատ մը պատրանքներ փարատեցան: Եւրոպիոս իշխանը վստահութեան և հաւատարմութեան զգացումը ամբողջով խլամ մը պաշտօնակալ կարգելով հանրային ապահովութեան, որուն հրամանին ներքեւ է տեղացի հեծեալ ոստիկանութիւնը: Բայց իսլամներուն հաշտութիւնը կատարեալ եղաւ այն այցելութեամբ զոր Յունաստանի թագուհին Հուլիա իր գաւիին տուաւ:

